

Nərmin BABAYEVA
AMEA Folklor İnstitutu
e-mail: narmin.babayeva.85@inbox.ru

**AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞINDA
ETİOLOJİ MİFLƏRİN TƏDQIQ TƏCRÜBƏSİ
(R.Qafarlının tədqiqatları əsasında)**

Açar sözlər: mif, mifologiya, etiologiya, etioloji miflər, kosmoqonik miflər, Azərbaycan folklorşünaslığı, Ramazan Qafarlı

**EXPERIENCE OF RESEARCH OF ETIOLOGICAL MYTHS IN THE FOLKLORE OF AZERBAIJAN
(Based on the research by R.Qafarli)**

Summary

The study showed that in both Azerbaijani and Russian folklore there was little mention of etiological myths as a separate group. Although little is mentioned about the etiological myths in Azerbaijani folklore, it is generally referred to as the etiological function of the myth. From the etiological myths in Azerbaijani folklore, prof. Ramazan Qafar spoke about. According to the scientist, there is a deeper relationship between cosmic myths and etiological myths. The scientist characterizes the etiological myths as “creation” and cosmogonic myths as “world views”, which implies the difference between the function of these myths and their function. While the etiological myths explain different origins, cosmogony is the whole world.

Keywords: myths, mythology, etiology, etiological myths, cosmic myths, Azerbaijani folklore, Ramazan Qafarli

**ОПЫТ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭТИОЛОГИЧЕСКИХ
МИФОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКЕ
(На основе исследований Р.Гафарлы)**

Резюме

Исследования показывают, что как в азербайджанской, так и в русской фольклористике этиологические мифы как отдельная группа очень мало осуждаются. Хотя в азербайджанской фольклористике очень мало говорится отдельно об этиологических мифах, в общем соприкоснулись к функциям этиологических мифов. В азербайджанской фольклористике Рамазан Гафарлы подробно говорит об этиологических мифах. По мнению ученого, между космогоническими мифами и этиологическими мифами имеются более глубокие отношения. Ученый характеризует этиологические мифы, как «создание» и космогонические мифы как «построение мира», обозначает дело, проделанное мифами, т.е. разницу функций. Этиологические мифы в случае разъяснения отдельных созданий, строит мир в целом.

Ключевые слова: миф, мифология, этиология, этиологические мифы, космогонические мифы, азербайджанская фольклористика, Рамазан Гафарлы

Problemin qoyuluşu: “Etiologiya” – yunan sözüdür, mənası “səbəb” deməkdir. Bu cəhətdən etiololoji miflər dünyanın, insanların, adət-ənənələrin və s. yaranma səbəblərini izah edən miflər mənasındadır. Tədqiqatçılara görə, bütün miflər, əslində, yaradılışı izah edir. Yəni mif dünyanı anlama, dərkətmə və izahətmə vasitəsidir. Lakin bununla bərabər, tədqiqatçılar bəzən mif mətnləri içərisində etioloji mifləri ayrıca qrup götürməyi vacib hesab edirlər.

İşin məqsədi: Tədqiqatın qarşısında duran vəzifə Azərbaycan folklorşünaslığında etioloji miflərin tədqiq təcrübəsini prof. Pamaзан Qafarlının tədqiqatları əsasında öyrənməkdir.

Ümumiyyətlə, həm Azərbaycan, həm də rus folklorşünaslığında etioloji miflərdən ayrıca bir qrup kimi çox az bəhs olunmuşdur. Bunun səbəbi, girişdə göstərdiyimiz kimi, bütün miflərin funksiya etibarilə bu və ya digər dərəcədə etiologiyaya xidmət etməsi, yəni izahedici xüsusiyyətə malik olması ilə bağlıdır. Meletinskinin yazdığı kimi, “hərfi mənada səbəb mifləri, izahedici miflər mənasını verən etioloji miflər müxtəlif təbii, mədəni və sosial

obyekt və xüsusiyyətlərin necə meydana gəlməsini izah edir. Etioloji funksiya prinsip etibarilə, miflərin əksəriyyətinə aiddir və mifin özünəməxsus hadisəsidir. Etioloji miflər adı altında, praktik olaraq, ilk növbədə, bir sıra heyvan və bitkilər (yaxud onların xüsusi cəhəti), dağlar və dənizlər, göy cisimləri, metereoloji hadisələr, müxtəlif sosial və dini təsisatlar, təsərrüfat fəaliyyətinin növləri, həmçinin od, ölüm və sairənin mənşəyi haqqında hekayələr başa düşülür. Belə miflər ibtidai xalqlar arasında geniş yayılıb və onlar zəif şəkildə müqəddəsləşdirilmişdir. Kult miflərini etioloji miflərin tərkibinə daxil olan xüsusi qrup kimi fərqləndirmək olar. Kult mifləri mərasimin, kult hərəkətinin mənşəyini izah edir. Kult mifi ezoterikləşdiyi halda güclü şəkildə müqəddəslik qazanır” (18, 635-637).

Alimin fikirlərindən aydın olur ki, etiolojilik bütün miflərə aid xüsusiyyətdir. Lakin bununla bərabər elə miflər vardır ki, bunların vəzifəsi (funksiyası) yalnız izah etməkdən ibarətdir. Yəni bunlar sırf izahedici miflərdir. Etioloji miflər dedikdə məhz bunlar nəzərdə tutulur.

Y.M.Meletinskiyin etioloji miflərin ibtidai xalqlar arasında geniş yayılması haqqında fikri bizə bu miflərin mifoloji düşüncə tarixinin ibtidai dövrlərinə aid olması qənaətinə də gəlməyə imkan verir. Alim hansı miflərin məhz etioloji miflər olduğunu da göstərmişdir. Bunlar ümumən aşağıdakılardır:

1. Bir sıra heyvan və bitkilərin (yaxud onların xüsusi cəhətinin) mənşəyi haqqında hekayələr;

2. Dağlar və dənizlər, göy cisimləri, metereoloji hadisələrin mənşəyi haqqında hekayələr;

3. Müxtəlif sosial və dini təsisatların mənşəyi haqqında hekayələr;

4. Təsərrüfat fəaliyyətinin növlərinin mənşəyi haqqında hekayələr;

5. Od, ölüm və sairənin mənşəyi haqqında hekayələr.

Başqa bir (vikipedik) məlumatda da etioloji miflərin növləri, təqribən, yuxarıda olduğu kimidir:

1. Heyvanların xarakterik əlamətlərinin meydana çıxmasını izah edən etioloji miflər;

2. Heyvanların meydana çıxmasını izah edən etioloji miflər;

3. Təbiət obyektlərinin meydana çıxmasını izah edən etioloji miflər;

4. Sosial obyektlərin meydana çıxmasını izah edən etioloji miflər (21).

Görkəmli rus alimi S.A.Tokarev də göstərir ki, bütün miflər geniş mənada bu və ya digər dərəcədə “etioloji” funksiyaları yerinə yetirir və nağıllardan məhz bu cəhəti ilə fərqlənir. Belə ki, nağıllarda adətən ətraf dünyanın elementləri ilə əlaqə olmur. “Etioloji miflər” termini daha çox dar mənada mahiyyəti mövcud olan hər hansı bir şeyin mənşəyini izah etməkdən ibarət olan miflər mənasında işlədilir. Alman etnoqrafı A.Yensen etioloji mifləri hadisənin təkcə mənşəyini deyil, onun əsil mahiyyətini əks etdirən “həqiqi”, “əsil” miflərə qarşı qoyur. Elə buna görə də “əsil” miflərin məzmunu müqəddəsdir, etioloji miflər isə bu müqəddəslikdən məhrumdur (20, 672).

S.A.Tokarevin bu yazdıqları bizə ümumi xüsusiyyəti etiolojilik (izahedicilik) olan mifləri xüsusi qrup (yaxud növ) kimi fərqləndirməyə imkan verir. Burada əsas prinsip, göründüyü kimi, **mənşə** və **mahiyyəti** bir-birindən fərqləndirməkdir. Etioloji miflər bir şeyin yalnız haradan və necə əmələ gəlməsini, yəni mənşəyini izah edir. Bu miflərin funksiyası bununla məhdudlaşır. Etioloji mifləri, bir növ, hər hansı obyektin mahiyyəti, nə olması, hansı funksiyaları yerinə yetirməsi deyil, yalnız və yalnız nədən, yaxud haradan əmələ gəlməsi maraqlandırır. Etioloji miflər yalnız mənşəyi (kökü) izah edir. Digər miflərdə isə varlıq aləminin mahiyyəti izah olunur.

S.M.Teleqin yazır ki, etioloji miflər kosmoqonik miflərə yaxındır. Ancaq onlar bütövlükdə kosmosun yaradılması haqqında deyil, onun ayrı-ayrı təzahürlərinin yaranmasından xəbər verir (19, 10).

Müəllifin bu fikrini aydınlaşdırmağa çalışaq. Kosmoqonik miflər dünyanın yaranmasını, etioloji miflər isə onun müxtəlif elementlərinin necə yaranmasını izah edir. Yəni burada ilk baxışda **ümumi (toplum)** və **xüsusi (təklər)** məsələsi ortaya çıxır. Kosmoqonik miflər dünyaya bütöv şəkildə, etioloji miflər ayrı-ayrı elementlər səviyyəsində yaşayır. Bu, əlbəttə, kosmoqonik miflərlə etioloji miflər arasında zahiri bir fərqdır. Ancaq bu fərqdə mahiyyət və mənşə fərqləri də ifadə olunur. Belə ki, kosmoqonik miflər dünyanın yaranmasını bütövlükdə izah etməklə onun təkcə mənşəyini yox, həm də mahiyyətini, yəni nə olmasını, necə olmasını, nəyə xidmət etməsini aydınlaşdırır. Bu aydınlaşdırma, bircə, mifoloji idrakdan xəbər verir. Etioloji miflər isə yalnız müxtəlif elementlərin haradan gəldiyini, nədən yarındığını göstərir. Daha bu miflər mahiyyətə varmır: mahiyyəti izah etməyə heç bir cəhd göstərmir. Çünki ibtidai, ilkin düşüncəni əsk etdirir. Onun üçün də mahiyyətə vara bilmir.

Azərbaycan folklorşünaslığında etioloji miflər haqqında ayrıca olaraq az bəhs olunsa da, ümumən mifin etioloji funksiyasına toxunulmuşdur. Məsələn, prof. Ramil Əliyevin “Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları” adlı tədqiqatının ikinci fəslində “Əfsanələr derituallaşmış etioloji miflər kimi” adlanır (4, 66). O, etioloji əfsanələrin struktur-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən yazır ki, “əfsanələrin bir çoxunun tematik arxetipini etioloji miflər təşkil edir. Bu miflərdə şeylərin yaranması haqqında məlumat verilir. Eyni motivlər əfsanələrdə də təkrar olunur. Əfsanələrdə izahedicilik funksiyasına uyğun olaraq heyvanlar, quşlar, dağ, ağac, su, bulaq və s. elementlərin necə əmələ gəlməsi izah olunur” (4, 90).

Göründüyü kimi, R.Əliyev miflərin etioloji funksiyası ilə əfsanələrin izahedicilik funksiyası arasında birbaşa əlaqə görmüşdür. Yəni miflər dünyanı, onun ayrı-ayrı hissələrinin yaranmasını izah etdiyi kimi, əfsanələr də dünyanı və onu təşkil edən ünsürlərin necə yaranmasını izah edir. Miflər və əfsanələr arasında bu baxımdan funksiya oxşarlığı, hətta eyniliyi vardır. Folklorşünaslıqda bu oxşarlıq, yaxud eyniliyin səbəblərinə toxunulmuşdur.

M.Cəfərli təsdiq edir ki, əfsanələrin başlıca xüsusiyyəti etiolojilidir. Əfsanələr öz məzmunu baxımından miflərə ən yaxın olan folklor mətnləridir. Mif mətnlərinin bir çox xüsusiyyətləri əfsanələrdə əks olunur (2, 49). Əfsanələri folklor transformasiya olunmuş miflər hesab edən S.Rzasoy da yazır ki, “miflər bütün hallarda yaranışı nəql edir. Mifin funksional strukturunun ən yaxşı qorunub qaldığı folklor janrlarından biri əfsanələrdir. Əfsanələr də (miflər kimi), demək olar ki, bütün hallarda dünyanın ayrı-ayrı elementlərinin necə meydana çıxmasını, yaranmasını nəql edir. Əslində, əfsanələrin invarinat korpusu folklor transformasiya olunmuş etioloji-kosmoqonik miflərdir” (15, 33). E.İmaməliyevə görə, “əsatir (yəni mif) janrı əfsanə və rəvayət janrları ilə həm məzmun, həm də şəkil (forma) baxımından çox yaxındır” (5, 50-51). S.Paşayev bu yaxınlığın səbəbini əfsanələrin miflərdən yaranması ilə izah etmişdir: “Tarixilik baxımından əsatir (mif) əvvəl, əfsanə isə sonralar yarandığı üçün zaman keçdikcə əsatirlərin öz-özünün də bir qismi əfsanəyə doğru üz tutmuşdur” (13, 45). “İbtidai insanın əsatiri baxışından, ilk ibtidai bədii yaradıcılığından üzülüb qalan, hələ də bizə zövq verən onun məhz sadələşməyindən doğan səmimiyyəti, inamı və uydurmasıdır. Bu inam və səmimiyyət, bu uydurma, ilk növbədə, əsatirdən əfsanəyə köçmüşdür” (14, 7). F.Bayat yazır ki, “miflə əfsanə arasındakı yaxınlığı aşağıdakı kimi təsbit etmək mümkündür. Hər ikisinin təməli mövzusunda fəvqəladəlik və möcüzəvi bir hadisə var. Əfsanə kimi mif də fantastik ünsürlərlə doludur. Miflə əfsanə sərhəddi yetərinə müəyyən edilməmişdir. Miflə əfsanə arasında fərqə gəlinə, əfsanədə mövzunun əsasını gerçək hadisələr təşkil edir” (1, 119). R.Əliyev hesab edir ki, əfsanə öz strukturuna görə mifdən törəmədir. Mifin dairəvi inkişafı başa çatandan sonra o, öz-özünü təkrar edir, mif geriyə dövrətmədə əfsanə mətninə daxil olur (3, 69). N.Qurbanov da göstərir ki, mif çağının bir epoxa kimi bitdikdən, mif mətnləri inanc obyektinə kimi dəyərini, sakral mahiyyətini itirdikdən

sonra əksər miflər birbaşa əfsanə mətnlərinə transformasiya edilmişdir. Bundan başqa, mifin etiolojilik funksiyası kimi əsas keyfiyyəti də epik mətnlər içərisində daha çox əfsanələr əks etmişdir (12, 68).

Azərbaycan folklorşünaslarının tədqiqatlarından qısa şəkildə verdiyimiz bu sitatlar mif və əfsanələri bir-birinə bağlayan əsas bağın etiolojilik, yəni izahedicilik olduğunu göstərir. Bu, başqa bir tərəfdən həm bütün miflərə xas olan etioloji funksiyanın, həm də ayrıca olaraq etioloji miflərin mifik düşüncə üçün nə qədər vacib və əsas faktor olduğunu da nümayiş etdirir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan folklorşünaslığında etioloji miflərdən geniş şəkildə R.Qafarlı bəhs etmişdir. Mifologiya sahəsində çoxsaylı tədqiqatların (bax: 6; 7; 8; 9; 10; 11) müəllifi olan R.Qafarlı bu məsələyə “Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası)” adlı tədqiqatının “Azərbaycan-türk miflərinin tematik-klassifikativ strukturu” adlanan dördüncü fəslində geniş şəkildə toxunmuşdur. O yazır ki, Azərbaycanda miflərin bölgüsünə M.Seyidov, P.Əfəndiyev, V.Vəliyev, A.Nəbiyev, A.Şükürov və A.Acalovun tədqiqatlarında rastlaşırıq. Onlar təsnifatdan danışarkən rus tədqiqatçılarının qənaətlərinə əsaslanmış və ayrı-ayrı qrupların ümumi əlamətləri haqqında dünya mifologiyasında irəli sürülən prinsipləri cüzi fərqlərlə sadalamaqla kifayətlənmiş, bölgü zamanı mif sistemlərini bir-birindən ayıran cəhətlər üçün vahid kriteriya, ölçü götürülmədiyindən çoxsaylı qruplaşmada (etioloji miflər, kult mifləri, kosmoqonik miflər, astral miflər, əkiz mifləri, totem mifləri, təqvim mifləri, qəhrəmanlıq mifləri, esxatoloji miflər, demenoloji miflər, antropoqonik, yaxud antropomorfik miflər [16, 76-90] və s.) bir-birini təkrarlayan xüsusiyyətlərlə üz-üzə dayanmışdır (9, 324).

Prof. R.Qafarlı miflərin mövcud təsnifatları ilə razılaşmayaraq belə hesab edir ki, mif mətnlərini başqa prinsiplər əsasında bölmək olar. O yazır: “Əslində, mifləri motivlərin ümumi semantik strukturunu təşkil edən cəhətlərə (yoxluq – yaranış/törəyiş, hərəkət/davranış və ölüm, yəni təzədən yoxluğa qayıdıb eyni qaydada yenidən dövretmə) görə sistemləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Təsadüfi deyildir ki, qam-şaman mifologiyasında və digər strukturlarda dünya modelinin özü **doğum – həyat – ölüm** prinsipinə uyğun şəkildə qurulur: **başlanğıc** – səbəb yuxarı qatla (hər şeyin yaradıcısı göydə yerləşən baş ruhdur); **varlıqların fəaliyyəti**, həyatın mənası və mahiyyəti – orta qatla; **son nəticə – ölüm** isə aşağı qatla əlaqələndirilir” (9, 324).

Alimin fikrindən məlum olur ki, o, mifik düşüncə üçün üç kateqoriyanı (başlanğıc, fəaliyyət və son) əsas hesab edir. R.Qafarlıya görə mif mətnləri bir sistem kimi bu üç kateqoriyanı təcəssüm etdirir. Ona görə də alim belə hesab edir ki, “mif kateqoriyalarının düzümündə məhz bu prinsip əsas götürülməlidir:

– **Etioloji, yaxud kosmoqonik** miflər (yaranışa səbəb olan və onu izah edən) – başlanğıcdır;

– **Təqvim** mifləri silsiləsi – fəaliyyətdir;

– **Esxatoloji** miflər (axırınca varlıqlar, dünyanın sonu) – ölümdür, hər şeyin bitib təzədən formalaşmasıdır (9, 325).

Alimin bu bölgüsündə diqqəti cəlb edən əsas cəhət etioloji miflərlə kosmoqonik miflərin bir götürülməsidir. Təsnifat modelindən görüldüyü kimi, etioloji miflərlə kosmoqonik miflər başlanğıc kateqoriyasını təcəssüm etdirir və sıx şəkildə bir-biri ilə bağlıdır.

Bu, əlbəttə, məntiqli baxımdan doğrudur. Həm kosmoqonik, həm də etioloji miflər obyektlərin ilkin yaranmasını izah edir. İlk yaradılış başlanğıcdır. Yuxarıda da deyildi ki, kosmoqonik miflər bütöv dünyanın yaranışını izah etdiyi kimi, etioloji miflər dünyanın ayrı-ayrı hissələrinin yaranışını izah edir. Ancaq məsələ tək-cə bununla məhdudlaşmır. Kosmoqonik miflərlə etioloji miflər arasında daha dərin münasibətlər var.

R.Qafarlı kosmoqonik miflərlə etnoqonik miflər arasındakı fərqlərə diqqət yetirərək yazır: “Çox hallarda etioloji (yaranış) və kosmoqonik (dünyaqurma) mifləri müstəqil qruplar şəklində təqdim edirlər. Bəzən nəsil törədənlər və digər mədəni qəhrəmanlar – demiurqlar haqqındakı miflərdən tutmuş ayrı-ayrı dünyagörüşlərinə aid törəyişlə bağlı süjetləri də ayrıca qrup kimi: totem mifləri, şaman mifləri və s. xüsusi bölmələrdə təqdim edirlər. Lakin mahiyyət və semantik struktur etibarilə onların hamısında eyni funksiya əks olunur – arxetiplərin meydana gəlmə səbəbləri spesifik formada açıqlanır, dünyaqurmanın mərhələləri göstərilir” (9, 326).

R.Qafarlı müəllimin bu yanaşmasında etioloji miflər kosmoqonik miflərin və ümumiyyətlə, digər mif qruplarının hamısının mahiyyət etibarilə dünyaqurmaya xidmət etməsi göstərilir. Alim etioloji mifləri “yaranış” və kosmoqonik mifləri “dünyaqurma” kimi səciyəyləndirməklə bu miflərin gördüyü işin, yəni funksiyasının fərqinə işarə edir. Etioloji miflər ayrı-ayrı yaranışları izah etdiyi halda, kosmoqoniya dünyanı bütöv halda qurur.

R.Qafarlı rus alimi E.A.Kostyuxinin belə bir fikrinə də istinad edir: “Adətən o halda mifləri etioloji adlandırırlar ki, əsas məzmununu itirib sistemdən çıxır, təkcə “anlatma formulu”nu özündə qoruyub saxlayır. Əslində, xüsusi etioloji miflər – ibtidai mifologiya tarixinin son səhifəsidir. Bu mərhələdə mifoloji əhvalat sakrallıqdan məhrum olur və həqiqətləri qeyri-ciddiliklə əks etdirən hekayətlər cərgəsinə keçir” (bax: 17, 152; 9, 326).

E.A.Kostyuxinin bu fikri aşağıdakı tezlərə əsaslanır:

1. Etioloji miflər ibtidai mifologiya tarixinin son səhifəsinə aiddir;
2. Etioloji miflər həmin son mərhələdə müqəddəs mətnlər olmaqdan çıxıb, “qeyri-ciddi” hekayətlər cərgəsinə keçir;
3. Etioloji miflərin funksiyası “anlatma formulu”na, yəni sözləmə, izahetmə formulu-na əsaslanır.

Prof. R.Qafarlı E.A.Kostyuxinin yuxarıdakı fikrinə əsaslanaraq yazır: “Bütün miflər dünyaanlamının müəyyən mərhələsində kortəbii inanc formasından çıxır və özünə itaət etdirmək funksiyasını itirir. Ona görə də bir çox mifoloji modellər ancaq din sistemlərinin (daha çox inkişaf etmiş təkallahlı dinlərin) müqəddəs kitablarına düşməklə başlanğıc mahiyyətini müəyyən dairələrdə qoruyub saxlaya bilər. Tədqiqatçılar kosmoqonik (yunanca kosmos – “qurğu”, “qayda” deməkdir) mifləri də dünyaqurmaya həsr olunması ilə xarakterizə edirlər. Lakin elə ilkin yaranış tapmaq mümkün deyil ki, o, dünyaqurmaya xidmət etməsin” (9, 326).

R.Qafarlı, gördüyü kimi, E.A.Kostyuxinin fikri ilə tam razılışmır və belə hesab edir ki, əslində bütün miflər nə vaxtsa ciddiliyini itirərək, qeyri-ciddi hekayətlər, yəni inanc olmaqdan çıxıb folklor mətnləri sırasına keçir. Alim ona görə də etioloji miflərlə kosmoqonik miflər arasında fərqin başqa bir məqamda olduğunu düşünür.

Qeyd edək ki, bu bərdə görkəmli mifşünas alim Mirça Eliadenin fikirləri diqqətimizi cəlb edir. O yazır ki, nəyinsə *mənşəyindən* danışan istənilən mif kosmoqonik təsəvvürləri nəzərdə tutur və inkişaf etdirir. Mənşə haqqında mif (yəni etioloji mif) struktur baxımından kosmoqonik miflə müqayisə olunur. Belə ki, dünyanın yaradılması *təyinatı üzrə yaradılış* demək olduğu üçün kosmoqonik mif bütün yaradıcı təzahürlər üçün nümunə modelinə çevrilir. Bu, o demək deyildir ki, mənşə haqqında mif (etioloji mif) kosmoqonik modeli özündə təkrarlayır və özünə köçürür. Belə ki, etioloji miflərdə sistemli, tərkib hissələri məlum dünyadan söhbət getmir. Lakin nə isə yeni bir şeyin, məsələn, heyvanın, bitkinin, ictimai qaydanın meydana çıxması dünyanın (hazır modelinin) artıq qabaqcadan mövcud olmasını nəzərdə tutur. Və hətta dünyanın hazırkı vəziyyətinin necə meydana çıxmasını əşyaların müxtəlif təbiətli olmasına əsaslanaraq izah etmək zərurəti yarananda görürük ki, dünya artıq mövcud imiş və onun quruluşu başqa imiş: o, *bizim* dünyamız deyilmiş. Mənşə

haqqında istənilən mif (etioloji mif) bizə hansısa “yeni vəziyyəti” verir və əsaslandırır; o mənada yeni ki, *dünyanın əvvəlindən* mövcud deyilmiş. Mənşə haqqında miflər (etioloji miflər) kosmoqonik mifi daha da tamamlayır və bitkinləşdirir: bu miflər nəql edir ki, bu dünya necə dəyişmiş, zənginləşmiş, yaxud kasıblamışdır (21, 48-49).

M.Eliadedən verdiyimiz sitatdan aşağıdakı tezis-qənaətlər hasil olur:

1. Vəzifəsi (funksiyası) mənşəyi izah etmək olan etioloji miflər quruluşu baxımından vəzifəsi dünyanın bütövlükdə necə olduğunu izah edən kosmoqonik mifə əsaslanır.

2. Mifologiyada yaradılış bütün hallarda hazır modelə əsaslanır. Kosmoqonik miflər həmin hazır modeli təqdim edir. Bu halda kosmoqonik mif nəyinsə yaradılışını izah edən hazır model rolunu oynayır.

3. Kosmoqonik mif elə bir dünyadan danışır ki, o, insanlara qədər mövcud olmuşdur. Bu, ideal bir dünya, müqəddəs dünya, yəni sakral modeldir. Həmin modeldə gələcəkdə insanların dünyasında (yəni adi, profan dünyada) yaranacaq şeylərin özü yox, modeli var. Etioloji mif insanların dünyasındakı şeylərin həmin dünyadakı nümunələrdən əmələ gəldiyini izah edir.

4. Etioloji miflərdə mənşə, əmələgəlmə əvvəldən mövcud olan modelin dəyişərək yeni şeyə çevrilməsi kimi baş verir. Məsələn, əvvəllər nəhənglər olmuş, sonra onlar cırılaşaraq insanlara çevrilmişlər. Yaxud şanapipik quşu əvvəllər bir insan (gəlin) imiş. Evdə başını yuyanda qayınatası gəlir. O da utandığından quşa çevrilməyi arzu edir və başındakı darağı ilə şanapipiyə çevrilir. Yəni etioloji mif kosmoqonik mifdəki insan nümunəsi (modeli) əsasında bu dünya üçün yeni varlıq – şanapipik yaradır.

5. Etioloji miflər funksiya etibarilə kosmoqoniyaya xidmət edir: dünyanın yeni elementlərini yaratmaqla onu daim bütövləşdirir.

R.Qafarlının da yanaşması M.Eliadenin fikirləri ilə üst-üstə düşür. O yazır: “Beləliklə, əksər miflərdə təbiət varlıqlarının və sosial-mədəni obyektlərin yaranma səbəbləri izah olunur... Lakin dünyanın yaranması mifik zamanın başlanğıcında, mövcudatın olmadığı vaxta ayrı-ayrı elementlərdən yığılıb bütün detalların (varlıqların) öz yerinə qoyulması ilə başa çatır. Dünyanın ilkin modeli – “maketi” hazırlanandan sonra tamamlama işləri aparılır, varlıqlar bir-biri ilə əlaqələndirilir. Etioloji miflərdə, əsasən, bu işin ilk mərhələsinə aid hadisələr – doğulmalar, meydana gəlmələr əks olunur. Bu kateqoriyada od, su, torpaq, hava (külək), heyvanlar, quşlar, bitkilər, təbiət hadisələri, dağlar, çaylar, göllər, dənizlər, meşələr, göy cisimləri, ayrı-ayrı sosial institutlar, heyvan-insan, heyvan-təbiət, kişi-qadın münasibətləri, dünyagörüşü sistemləri, eləcə də təsərrüfat və mədəniyyət fəaliyyəti növlərinin (ovçuluq, əkinçilik, toxuculuq, musiqi, rəqs, rəssamlıq və s.) meydana gəlməsi haqqında əhvalatlar cəmləşdirilir ki, onları **kosmoloji** (astal miflər, Ay və Günəş, yaxud dual, əkizlərlə bağlı miflər) və **etnoloji**, yaxud **antropoloji** (totem mifləri, kult mifləri) adları altında iki bölməyə ayırırlar. Bu kateqoriyanı ilkin yaranış mifləri kimi də səciyyələndirmək mümkündür (9, 327).

İşin yeniliyi və nəticəsi: Tədqiqat göstərdi ki, həm Azərbaycan, həm də rus folklorşünaslığında etioloji miflərdən ayrıca bir qrup kimi çox az bəhs olunmuş, ümumən mifin etioloji funksiyasına toxunulmuşdur. Azərbaycan folklorşünaslığında etioloji miflərdən geniş şəkildə R.Qafarlı bəhs etmişdir. Mifologiya sahəsində çoxsaylı tədqiqatların müəllifi olan alimin bu məsələyə “Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası)” adlı tədqiqatının “Azərbaycan-türk miflərinin tematik-klassifikativ strukturu” adlanan dördüncü fəslində geniş şəkildə toxunmuşdur. Prof. R.Qafarlı miflərin mövcud təsnifatları ilə razılaşmayaraq onları etioloji/kosmoqonik miflər, təqvim mifləri və esxatoloji miflər şəklində təsnif etməyi mifin məntiqinə uyğun hesab etmişdir. Alimin bölgüsündə diqqəti cəlb edən əsas cəhət etioloji miflərlə kosmoqonik miflərin bir götürül-

məsədir. Təsnifat modelindən göründüyü kimi, etioloji miflərlə kosmoqonik miflər başlanğıc kateqoriyasını təcəssüm etdirir və sıx şəkildə bir-biri ilə bağlıdır. R.Qafarlıya görə, məsələ təkcə bununla məhdudlaşmır. Kosmoqonik miflərlə etioloji miflər arasında daha dərin münasibətlər var. Alim etioloji mifləri “yaraniş” və kosmoqonik mifləri “dünyaqurma” kimi səciyələndirməklə bu miflərin gördüyü işin, yəni funksiyasının fərqiə işarə edir. Etioloji miflər ayrı-ayrı yaranışları izah etdiyi halda, kosmoqoniya dünyanı bütöv halda qurur.

İşin nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Məqalənin nəzəri əhəmiyyəti ondan miflərlə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktik əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklorşünaslıq, antropologiya, fəlsəfə tarixi dərslərində miflərin, inancların, kultların öyrədilməsi zamanı praktik vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. Mitolojiye Giriş. Çorum: Kara M, 2005, 150 s.
2. Cəfərli M. Dastan və mif. Bakı: Elm, 2001, 188 s.
3. Əliyev R. Riyazi mifologiya. Bakı: Nurlan, 2008, 182 s.
4. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları. Bakı: Elm, 2014, 332 s.
5. İmaməliyev E.Q. Türk yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri: Fil. üz. fəl. dok. ...dissertasiya. Bakı, 2016, 153 s.
6. Qafarlı R. Mif, əfsanə, nağıl və epos (şifahi epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 2002, 758 s.
7. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (bərpa, genesis). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 232 s.
8. Qafarlı R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası (mifik dünya modeli, təsnifat). Bakı: Ağrıdağ, 2004, 236 s.
9. Qafarlı Ramazan. Azərbaycan-türk mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genesisi, evolyusiyası və poetikası). Bakı: ADPU-nun nəşri, 2010, 414 s.
10. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. I cild. Mifogenez: rekonstruksiya, struktur, poetika. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 454 s.
11. Qafarlı R. Mifologiya. 6 cildə. II cild. Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 432 s.
12. Qurbanov N. Azərbaycan əfsanələrinin mifoloji-kosmoqonik mahiyyətinə dair // “Dədə Qorqud” jur., 2006, № 11, s. 68-86.
13. Paşayev S. Azərbaycan əfsanələrinin öyrənilməsi. Bakı: Bilik, 1985, 70 s.
14. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. Bakı: Azərənşr, 2002, 163 s.
15. Rzasoy S. Folklorada vətən obrazının mifoloji semantikasını // “Dədə Qorqud” jur., № 2, 2017, s. 29-35
16. Şükürov A. Dədə Qorqudun mifologiyası. Bakı: Elm, 1999, 100 s.
17. Восточнославянский фольклор: Слов. науч. и нар. терминологии / Редкол.: К.П.Кабашников (отв. ред.) и др. Минск: Наука і техника, 1993, 478 с.
18. Мелетинский Е.М. Общее понятие мифа и мифологии / Мифологический словарь. Гл. ред. Е.М.Мелетинский. Москва: Советская энциклопедия, 1990, с. 634-640
19. Телегин С.М. Мифология восточных славян: учеб. пособие. Москва: Алконост, 1994, 46 с.
20. Токарев С.А. Очерк «Этиологические мифы» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Изд. «Советская энциклопедия», 1982, с. 672
21. Элиаде М. Аспекты мифа. Москва: Академический проект, 2001. 240 с.
22. Этиологические мифы — Википедия <https://ru.wikipedia.org> > wiki >